

УДК: 376.029

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-169-176

Эгебердиева А.А.

филол. илим. док., проф. м.а.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

aidaegem@rambler.ru

Эгебердиева А.А.

док. филол. наук, и.о. проф.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

aidaegem@rambler.ru

Egemberdieva A.A.

Doctor of Philology, Acting Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

aidaegem@rambler.ru

**“БАКЫТ КАЙДА ЖАШАЙТ?” ЖЕ ГЕННАДИЙ ДИКТИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ
ЖӨНҮНДӨ (КИРИШ СӨЗ ОРДУНА)****“ГДЕ ЖИВЕТ СЧАСТЬЕ?” ИЛИ О ТВОРЧЕСТВЕ ГЕННАДИЯ ДИКА
(ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ)****“WHERE DOES HAPPINES LIVE?” OR ABOUT THE WORK OF GENNADY DICK
(INSTEAD OF A PREFACE)**

Аннотация: Өлкөдө жашаган азчылык элдердин маданиятын, адабиятын изилдөө актуалдуу. Анткени улуттук адабияттын өнүгүшүндө алардын сөзсүз салымы бар. Айталы, дунган элинин уулу Ясыр Шиваза адабиятка сиңирген эмгеги үчүн учурунда Кыргыз эл акыны наамына татыган. Кийинки адабияттын ошондой өкүлдөрүнүн бири – Геннадий Дик. Ал адабияттын дээрлик бардык жанрларында иштейт. Чоң элдин ичиндеги азчылык элдин өкүлү кандай ойлонот, чыгармачылык ишмердик аларда кандай жүрөт, эмнелерди жазышат, кандай колдоо, кандай табулар бар – ушул сыяктуу маселелерди камтыган иликтөө кылууну максат кылганбыз. Бул макала – ошол чоң изилдөөнүн киришүүсү катарында.

Негизги сөздөр: азчылык эл, этнос, Геннадий Дик, дүйнөтааным, чоңдор үчүн жомок, кыргыз дүйнөсү, германиялык орус, чечендик өнөр, этникалык образ, кыргыз адабияты.

Аннотация: Важно изучать культуру и литературу малочисленных народов, проживающих в стране, потому что они вносят неизбежный вклад в развитие национальной литературы. Скажем, Ясыр Шиваза, сын дунганского народа, за заслуги в литературе был удостоен звания Народного поэта Кыргызстана. Геннадий Дик – один из таких представителей современной литературы. Работает почти во всех жанрах литературы. Мы стремились исследовать, как мыслит представитель меньшинства в большом народе, как проходит его творческая деятельность, что они пишут, какую поддержку и что находят – такие вопросы. Эта статья является введением в это более крупное исследование.

Ключевые слова: меньшинства, этнос, Геннадий Дик, мировоззрение, сказка для взрослых, кыргызский мир, немецкий русский, риторика, этнический образ, кыргызская литература.

Annotation: It is important to study the culture and literature of the small peoples living in the country. Because they make an inevitable contribution to the development of national literature. For example, Yasyr Shivaza, the son of the Dungan people, was awarded the title of People's Poet of

Kyrgyzstan for his services in literature. Gennady Dik is one of such representatives of modern literature. Works in almost all genres of literature. We sought to explore how a representative of a minority thinks in a large nation, how his creative activity goes, what they write, what kind of support and what they find – such questions. This article is an introduction to this larger study.

Keywords: minorities, ethnoscience, Gennady Dik, worldview, fairy tale for adults, Kyrgyz world. German Russian, rhetoric, ethnic image, Kyrgyz literature.

Кыргызстан – көп улуттуу өлкө. Мында жашаган элдердин, этностордун ар биринин өзүнө тиешелүү маданияты, адабияты бар. Учурда дунган элинин уулу Ясыр Шиваза адабиятта сиңирген эмгеги үчүн Кыргыз эл акыны ардактуу наамын алган. Бизде жашаган 80ге жакын улут болсо түпкү элдин өкүлү жана адис катары биз алардын ар биринин адабиятына көңүл буруп, жазуучуларын иликтөөгө тийишпиз. 2006-жылы Ысык-Көл облусунун Ак-Суу районундагы Бөрүбаш, Челпек, Бурма-Суу, Таш-Кыя айылдарындагы сарт калмактардын жашоосун, салт-санаа, үрп-адатын, маданиятын иликтеген, жана республиканын илимине, маданиятына салым кошкон көрүнүктүү өкүлдөр дал ушул элден чыкканына чындап ынанган адам катары дагы башка этностордун ичинде мыкты адистер, чыгармачыл адамдар бар экендигине ишенебиз. Бүгүнкү ааламдашуу шартында айрым нерселерди тыштан эмес өзүбүздүн тереңибизден изилдөө керек. Ал тереңдикти түзгөндөрдүн ичинде биздин республикадагы башка этностор дагы бар. Аларды изилдөөгө алуунун актуалдуулугу ушунда.

Бул макаланы жазууда Л. Терёхина, Н. Постемская, Г. Рязанцев-Седогин, С. Савицкая, Л. Воробьева, С. Качеровская сыяктуу орус, украин изилдөөчүлөрүнүн биздин маселебизге тиешелүү эмгектерин пайдаландым. Автору белгисиз “Село меняет облик” аттуу китептин кол жазмасын тарыхчы Чынара Урсова аркылуу алып окуганга туура келди. Анда этникалык азчылык – Кыргызстандагы этностордун биринин тагдыр жолу көрсөтүлөт. Бирок бул дагы биз кызыккан маселени толук ачып бере албайт. Ошондуктан ушул макаланы алдыда жазыла турган чоң изилдөө китептин алгы сөзү ирээтинде жазууну туура көрдүк.

Ар мезгилдин, ар курактын, а тургай ар доордун уга турган сөзү, ыры болот. Анын сенин ички абалың менен жакындыгы болушу керек. Алгач “чоңдор үчүн жомоктор” деген белгиси бар китеп колубузга тийгенде “жомок окугудайбызбы, чоңдорго жомоктун кереги барбы, дегеле жомок балдар үчүн гана эмеспи?” деген суроолор оюбузду аралап өттү. Бирок окуй келгенде биздин бүгүнкү коомдун, дүйнөнүн, ааламдын дабышын андан угуп, сүрөтүн көргөндөй болдук. Автору дагы – китебин көңүлүмүзгө четке жылдырып кое турган адам эмес.

Акын, жазуучу, драматург, котормочу, коомдук ишмер, Украинанын эл аралык адабият жана искусство академиясынын мүчөсү Геннадий Дик – биздин жердешибиз. Кыргызстандын Талас жергесинде Ленинполдо туулуп, Советтер Союзунун мектебинен өтүп, 1979-жылы Пермь мамлекеттик университетин аяктаган. Адвокат, юристеңеши болгон. 1993-жылы Германияга көчүп кеткен. Учурда Германияда жашайт, китеп чыгарган чоң басмакананы жетектейт. Анын чыгармалары дүйнөнүн көп тилдерине которулуп, айрыкча орус окурмандары тарабынан жакшы кабылданган. Көп макалалар жазылып, изилдөөлөр жүргөн.

Бул биографияны окуганда жеке мени эмнелер кызыктырды? Биринчиден, жазуучу этникалык жактан башка бир чоң элдин өкүлү болуп атат. Бирок өз элинде, өз мекенинде эмес, башка өлкөдө, болгондо дагы, ошо кезде Германия менен кастыкта турган Советтер Союзунда төрөлүп, өсүп, тарбияланып атат. Бул маданияттын ичинде ал өзүн кандайча көрөт, самоидентификация кандай, советтик коомго кандай карайт? Ушундай тагдырлуу адамды эмнелер кубантып, эмнелер сындырды? Чыгармачылык кылууга эмнелер өбөлгө болду? Чыгармачылыгында сызылып өткөн өзөк (матрица), тууган жерге, тууган элге тартылуу качан, эмнеден башталды? Эмиграция же жөн эле тарыхый мекенге кетүү,

тамырын табуу эмне берди? Талашсыз, ага бул жеңил болгон жок (“Немец под вопросом” – өзүнүн ушундай повесттер жыйнагы бар).

Кыргыз тилине которулган чыгармаларынын ичинде биз жогоруда белгилеген жомок китеби ушул: ал “Июль периси жана моюл” (2017) деп аталат. Андагы сюжеттер кандай? Окшош аталыштагы биринчи жомогунда Июль айынын периси токойду аралап учуп бара жатып, моюлдун жемиштерин татам деп шилбинин жемишин татып, эсинен танып жатып калганы айтылат.

“– Моюл – бул сенин жасаган ишиң! – жакын жерде өскөн эки кызыл карагай шуулдады. – Ооба, ушул ууландырды, – уулуу Белладонна бадалы үн чыгарды. – мен күбөмүн. – Биз бардыгыбыз күбөбүз, – тегеректеги дарактар ачууланып айыптуу шуулдашты. Апакай темгил болуп токойдун ачылган жерлерин каптаган бир гана назик ромашкалар каршы болушту: – Моюлдун жемиштери оозду куруштурат, бирок уулуу эмес. Бирок алардын назик үнүн айыптагандардын ойбойлогон, карылдаган, күрүлдөгөнүнөн эч ким уккан жок...”.

Ансыз да өзү кыска жомоктон алынган бул үзүндү байкаткандай, жомокто табияттын татынакай көрүнүшү элестүү берилип, баяндоодо таанытуучулук функция күчтүү, маалыматы көп. Ушул 5–6 сүйлөмдүн өзүндө эле моюл, кызыл карагай, Белладонна бадалы, ромашкалар тааныштырылып, өсүмдүк катары моюлдун кандай бадал экендиги сыпатталат. Молдо Кылычтын¹ “Куштардын үнүндө” куштардын түрү саналып өткөндөй, мында дагы токойду түзгөн чоң-майда өсүмдүктөр, алардын касиет-сапаты, бири-бирине ымаласы абдан романтикалуу маанайда берилет. Аны жазып аткан жазуучунун жашоону көп түстүү, көп үндүү кабылдаганы, учкан куш менен өскөн чөптүн дилин түшүнө билгени, жандуу нерсе менен жансыз нерсенин ортосунан байланышты табуусу, биз күндө көрүп эле жүргөн заттардын маанисин күтүлгүстөй ачып, эң негизгиси ушул нерсенин баарын абдан кыска текстке батыргандыгы, ал тексттин нускалуулугу, анын каармандарынын баары тынымсыз изденүүдө жүргөндүгү, кыймылдуулугу, диалогдун күчү, жакшы аңгемчилик – Геннадий Диктин стилине мүнөздүү нерселер ушул. “Немецтик тактык” – биз жазуучуну али көрө элигибизден улам, башкасын билбейм, бирок жазган чыгармаларында бул өзгөчө көрүнөт. Ашык сөз жок.

– “Жардам бергилечи, – чөпкө отуруп, шыбырады ал. – Менин атым Июля, Августина болсо келе элек. Мага сыркоологон жана уктаган болбойт...”. Ууланып калган куш минтип жардам сурап атат. Дегеле куштардын аталышына көңүл бурсак: Июль периси, Августина. Жазуучунун каармандары дагы чыгармачылык менен табылган, өзүнүн мүнөзү, образы, кыймылы, турпаты бар немелер. Аларды автор биз көргөн, биз билген нерселердин артынан таап чыккан. Ооба, жаратылышта “августина” деген бар. Бирок ал – бадал, малинанын бир сорту. Мында канаттуу катары берилет жана ай аталышына карата табылга. Демек, ар бир айдын өзүнүн милдети, кызматы бар. Август келгенче, Июль өз ишин кынтыксыз аткарышы керек. “Мага сыркоологон жана уктаган болбойт...”. Дүйнөгө жаралган ар бир жандуу, жансыз нерсенин өз миссиясы бар. “Кудайдын буйругусуз кумурсканын буту сынбайт” – дейт кыргыз.

Чакан жомок – бүтүндөй метафора. Жогоруда жөн жеринен айыпталган моюлду актап кыйкырган үнү назик ромашкалар – бардык мезгилде коомдо үнү өзүнөн башка эч кимге угулбаган карапайым калк эмеспи?!

Андан аркы сюжет ушундай: Ачууланган дарактар “түп-тамырынан берип моюлду омкоруп салсын” деп кара куюнду чакырышат. Ал келип ызы-чуу кылып жатканда: “Июль периси эсине келди, моюлдун жемиштерин тере кетип, үстүнөн учту да, айран-таң калган дарактардын көзүнчө аларды жеп салды. – Эмне болгон ызы-чуу болуп кетти? – сүйлөдү ал. – Эмне үчүн бул жерде куюн жүрөт? Ал башка жакта болуш керек эле да...”. Бардык айыптоочулар жер карап унчукпай калышты. Моюл да унчукпады. Ал ойлонуп турду: пери азыр

¹ Молдо Кылыч – эң алгачкы жазгыч акындардын бири.

учуп кетет, мен болсом бул жерде каламын, ушул токойдо күн көрүшүм керек...”. Бул – айныксыз чындык! Биздин коомдогу эле эмес, бардык замандагы көрүнүш. Бир нерсени ачык айткандан тартынган, жалтактаган, жаныбыздын тынчын ойлогон, элден чыгып калгандан корккон, “эл эмне дейт?” деп жашаган, аргасыз жалпы фонго кошулган, кубаттаган, ынанган ж.б.

Чондор эмес азыр балдар жомок окубай калган учурда баарын балалыктын башатына кайрып, өткөндү эстетип, көркөм дүйнөсүндө бакытка чөмүлтүү үчүн аны жазган жазуучунун сөзсүз дили таза, жүрөгү баланыкындай болушу керек. Бул жагынан Геннадий Диктин кайсы гана жомогунан болбосун, окурман жеңилдикти, тазалыкты, астейдилдикти сезет. Ал эми алардагы подтекст менен берилген өтмө катар ойлорду ар ким өз дүйнөтаанымына карата чечмелейт...

“Бакыт кайда жашайт?” – бул дагы жазуучунун чондорго (балдарга дагы) арналган жомоктордон турган китеби. Мында дагы окурманды сырдуу, сыйкырдуу, кызыктуу, керемет дүйнөлөргө баш бактырган, андагы гном, эльф, феялар сындуу биздин табышмактуу ааламдын майда өкүлдөрүнө жолуктурган окуялар бар. Ырас, бир кезде баарыбыз аларга ишенгенбиз, алар жөнүндө окуганбыз, издегенбиз. Ортодо сүйүү, махабатты чагылдырган көркөм чыгармаларга алаксыганбыз. Ал эми улгайып калгандар жарыкты алдыдан эмес, арттан издеп, бир кезги жомок, фантастика, сүйүү романдарынын ордуна тарыхый романдарды окуп калган чындык бар. Бирок Геннадий Диктин жомокторунан бардык курактагылар үчүн орун табылат. Баарыбызга кызык: “Бакыт кайда жашайт?”...

Китептеги Мара, Михаэл, Анцлето, Поцелуйчик, Артемид, Кери, Лютерн ж.б.-лар биздин элдик оозеки чыгармачылыктагы баатырлар, маамыттар, алп кара куш, дөөлөр менен үндөшөт. Бир Күн менен бир Ай, Түн менен Жарык, жалгыз Асман түпкү биримдигибизди сездирип турган ааламдагы элдер, айырмасы, бир нерсени ар башкача көрөбүз, аларга ар башкача ысым беребиз. Жомоктогу каармандардын баарыбызга бирдей жакындыгы ошондон. Жомок десе, биз өткөндү элестетибиз. Геннадий Диктин өзгөчөлүгү – ал өз дүйнөсүндө байыркы менен бүгүнкүнүн байланышын кармап билет.

Геннадий Дик үчүн жомок – бардык жерде. Башка бир повестинде Германияга көчүп барган каарманы Рудольф алгач “жомоктогудай бакытка” (“сказочное счастье”) чулганат, анан “жомоктогудай жамандык” (“сказочная беда”) басат, аягында жомоктогудай нерсенин баары бүтүп, үйү өрттөнүп, “башкалардын баарындай жашап калат”. Бирок, кандай шарт болбосун, жазуучу каармандарынын жүзүнө “күлкү каалайт”.

Көп кырдуу чыгармачылыгынын биринде: “Акындын канатын кайрыбагыла, Эркиндик бергиле, бийикке учсун!” (жакындатылган котормо) – деп чакырык таштаган саптар бар, ал эркиндикке өзгөчө маани берет. Ошондуктан анын каармандары – мажбурланбаган, ашыкча авнтюрадан, шарттуулуктардан качкан, автор өздөрүнө эркиндик берген каармандар, бирок бардыгы адеп-ахлактын чегинен чыкпайт.

Орустар: “Германиядагы орус немечи” – деп сыймыктангандай, ага “Кыргыз немечи” деген да жарашат. Анткени ырларында, айрыкча драмаларында, кыргыз дүйнөсүнүн кайрыгы бар...

Генрих Диктин “Айдар бек жана аялдардын амалы” аттуу комедиясы баштан-аяк кыргыз элиндеги сөзмөрлүктүн, чечендиктин маанисин тереңден ачып, бул өнөргө карата элдин мамилесин, баамдоосун чагылдырат. Биринчи көшөгө ачылгандагы эле алгачкы көрүнүш: аскалуу тоолор, каалгасы ачылган боз үй, куйрук-жалы кара ак боз ат, таш, кооз килем үстүндө кымыз ичип манчыркап отурган хандар – окуянын накта кыргызчылдыгын, кайсы тилде болбосун, улуттук нерселер улуттук бойдон калаарын көрсөтөт. Чыгарма орус тилинде жазылып, кыргыз тилине которулган. А бирок кайсы тилде болбосун, маданияттын көрүнүштөрү анын ээси болгон элди оной таанытат.

Курсактары тоюп, көңүлү жайлангандан кийинки хандардын биринин (Хан Тойбостун) Мамыр ханга куудулдун тамашасын угуу жөнүндөгү сунушу айтылат. Жазуучу ошол

сунуштун өзүндө эле аталган өнөргө карата элдик элестөөнү камтып кетет: “Куудул деген маскараропоз – ал кыйшалаңдап, бабырагандан бабырап сүйлөй бере турган бир келесоо. Ал макоо болгону менен сүйлөй баштаса тим эле боорду эзет”. Кыргыздын хан-бектери бар кездеги илгерки турмушун чагылдырып жаткан драмада айтылган бул сыпаттама (Хан тойбостун сөзү) куудулдук, ырчылык өнөргө карата эң кийинки дагы көз караштарды айтып турат.

“Ырчы болом” – деген уул-кыздын тилеги менен ниети ата-энелер тарабынан бардык эле учурда оң кабылдана бербейт. “Ырчы деген эмне, ал бир маскараропоз, андан көрө акылың болсо бир престиждүү окудан окуп албайсыңбы” – дешип, “чоң” окууларга – ырчылык ар дайым карама-каршы коюлат. Айталы, “Калыгул даанышман, ойчул адам болгон, эл аралап ырдаган эмес, комуз чертпеген, манап тукумунан чыккандыктан, өз чөйрөсүнүн этикасына ылайык кийимдин тазасынан кийип, ээр токумуна күмүш чегертип, жасалгасын жараштыра жакшы ат минип (Куйручуктун атасы Өмүрзактын мүнөздөмөсүнөн алынды), өзүн салабаттуу, сөөлөттүү кармап, кебин угууга ынтызар болуп чогулуп отургандардын өтүнүчү менен замана-заң эрежеси, жүрүм-турум адеби, тарбия-таалим, калктын келечеги сыяктуу философиялык маанидеги турмуштук, адеп-ахлактык, коомдук-социалдык ой толгоолорун куюлуштуруп, маселдетип, макал, санат түрүндө обонсуз айтып берген. Натыйжада акындык менен чечендик чеберчилик айкалышып, анын чыгармачылык өнөрканасын башка акындардан өзгөчөлөтүп айырмалап турат. Калыгулдун эл арасына чыгып ырдабай калышына манаптык даражасы, чыккан теги да себеп болгондой. Себеби илгери андай адамдардын ашта, тойдо ырдашы өз чөйрөсүнүн көз карашында беделдин төмөн түшүрө турган иш катарында эсептелген” [4, 256-б.]. Калыгул Бай уулу жөнүндөгү изилдөөчүнүн бул пикири, демек, ырчылардын, куудулдардын эл ичиндеги орду оңой болбостугун, өзүнүн “баш кесмек бар, тил кесмек жок”, “элчи менен ырчыга өлүм жок” таризиндеги артыкчылыктарына катар, моралдык жактан айтылып-айтылбаган көрүнүштөр дагы бар экендигин көрсөтөт. Генрих Дик драмалык чыгармасында дал ушул чындыкты персонаждардын оозу аркылуу айттырып, кыргыз маданиятынан маалымат берет.

“Сахнага нечен жамаачысы, жыртыгы бар чапанчан Койлубай жүгүрүп кирет.

Койлубай (көшөкөрлөнө ийиле жүгүрүп). Ляппай таксыр, мен мында. Кызматыңызга даярмын.

Хан Тойбос. Кана, короздун эшек менен кантип сүйлөшкөнүн бизге бир көрсөтчү”.

Бардыгы подтекст менен, бирок, аталган өнөрдүн, аны алып жүрүүчүлөрдүн орду алардын кийими, тышкы көрүнүшү, өзүн алып жүрүүсү, речи аркылуу жакшы берилет. Автор тарабынан ал кейипкерге жан тартуу дагы, аёо дагы, шылдыңдоо, сарказм дагы бар. Анткени акындардын бардыгы эле Калыгул сындуу маселдетип сөз айтып төрдө олтурган эмес. Алар өз кезегинде байлардын эшик ырчысы болуп, босогосунда күн көрүп, курсагын тойгузуп, аларды мактап ырдап, “намысын талашып”, тиричилик, чыгармачылык кылышкан. Айтылуу акын Токтогул Сатылганов менен айтышка чыккан байдын ырчысы Арзымат атаандашынан кагуу, шылдың, жеме угуп, “сөзгө сынып”, ал эми ал айтыштан кийин байлардын эшик ырчыларына “арзымат” деген жарлык тагылган, бул өзүнчө метафорага, ылакапка айланган. Драмадагы куудул дагы Хан Тойбостун эшик ырчысы болгондугун анын жүрүм-турум, кыймылы, сүйлөгөн сөзү аныктап турат. “Койлубай жол басып чарчаган эшектей шалпая калып, анын азандаганын кыйкырат”. Автордук бул баян акындын, куудулдун сөздүн түз маанисиндеги маскараропоздугун чагылтат. Минтпеске айласы дагы жок эле. Анткени ал дагы – тирүү пенде. Бала-бакырасын, үй-бүлөсүн багышы керек. Болбосо, өмүр бою бүлө күтпөй, катын албай, өз кара жанын эптеп багып, замандын курмандыгы болгон ырчылар канча.

Андан ары чыгармага үңүлсөк:

“Хан Тойбос (күлгөнүн токтотпостон). Анан короз эмне дептир? Ха-ха!...

Койлубай. Ал минтипир: Менин жүндөрүмдүн коозун карачы, анан да менин катыным менен көптөгөн күндөрүм бар, а сен болсо эмдигиче бойдок эшексиң...”

Бул үзүндүнүн өзүндө дагы кыргыз коомундагы социалдык катмар, колунда жоктордун байларга жалданып өмүр бою оокатын кылып, жарытылуу кийим кийбей, тоё тамак ичпей, катынсыз күн өткөргөн турмушу подтекст менен айтылып, жандыктардын табияты кошо ачылат. Короздун байгерлиги, эшек байкуштун дайыма ээсинин жүгүн тарткан жазмышы ж.б. “Эшектин жүгү жеңил болсо, жаталак болот” таризиндеги ылакап дагы турмуштагы кедей-кембагалдарга карата бай-манаптардын мамилесин чагылдырып, колундагыларга эркиндик бербей, болушунча тирүү өлүккө айлантканга, баш көтөртпөгөнгө аракет кылышкан. Драмадагы эшектин: “Мен Мамыр ханмын, мен келатам” – дегени Мамыр хандын жинин кайнатат. Ал – бойдок, ал – ооздуксуз кыйкыра берген хан. Жазуучу аны менен эшекти параллель коюп сүрөттөйт.

Кыргыз тарыхында хан-бектер өздөрүнүн жанында ырчыларды кошо жашатып, алып жүрүп, өз сөзүн сүйлөткөн мисалдар арбын. Айтылуу Байтик баатырдын жанында ар дайым Балык ырчы өмүр сүрүп, толук анын колдоосунда болгон. Балык ырчынын манасчылыгы Байтиктин даңазасын арттырган. Эшик ырчылары бар бай-манаптар эл чогулган жыйындарда ырчыларына башка байларды кордотуп ырдатып, шылдың кылышкан, өткөн-кеткен кегин алышкан. Мында дагы ызаланган Хан Мамыр башында куудул эмне экендигин билбесин айтып атканын унутуп: “Жаман эмес. Бирок менен куудулум мындан мыкты” – деп мелдешмей болот. Курбан ханды чакырып калыс кылмай болушат. Жазуучу окуяны сүрөттөөдө ага байланыштуу эч бир деталды четте калтырбайт. Акындардын, куудулдардын сынагы калыссыз өтпөйт. Адатта калыс деген бул – эл. Мында калысты Хан Тойбос сунуштайт. Ал эми Мамыр хан Карач аттуу увазирине: “Айтчы, биздин хандыгыбызда тили кылычтай курч, чечен киши барбы?” – деп суроо салып, андайды табууну буюрат. Бул жерде чечендик башка өңүттөн мүнөздөлүп атат, демек, тили курч, болгондо дагы кылычтай курч (маскарапоз эле эмес).

Экинчи көшөгөдөгү көрүнүш дагы кыргыздыкы: Алыста тоолор, жакында топ карагайлар менен бутактардан жасалган алачык. Анын алдында жырткычтын эски терисин жамынып Айдар бек олтурат... Жазуучу мында дагы Хан Мамырдын “намысын коргой турган” ырчыны алдын ала мыктап даярдайт – ал алачыкта жашаган адам, кийими өтө жупуну. Анын сүйлөгөн сөзү орундуу. Өзүн Көл периси атап эркелеген, жүгүрүп келе калган кызга: “Сен хандын эмес, жөнөкөй койчунун кызы болгонун кандай жакшы болду. Анткени сенин Ысык-Көлдө чагылышкан ак таңдай болгон сулуу келбетинди көрбөй, тоодон аккан булактын шылдырындай жагымдуу үнүндү укпай калмакмын...”. Мында дагы социалдык тең укуксуздук жаштардын ашыктыгына кедергисин тийгизээри аяңдалып, ал эми кыздын турпаты кудум кыргыз лексиконундагы салыштыруулар менен сүрөттөлөт. Ак таң, тоодон аккан булактын шылдыры...

Ушул жерден Айдар бек Жанарага айтып берип аткан уламыш дагы кыргыз дүйнөсүн ачат: андагы чынар терек символ катары, ал эми ал теректин эчен замандардан берки терек экендигин айтууда Чыңгызхан эскерилет: “Анын жоокерлери жакындап келатканда биздин кишилер тоого – суулардын шылдырын тыңшап, аскалардын түбүндө, жайлоолордогу боз үйлөрдө түнөп, күч топтоо үчүн аскаларга чыгып кетишчү. Тоолук элдер эркиндикти сүйүшөт, кыйынчылыктарга чыдамкай келишет, мындай адамдарды жеңүү мүмкүн эмес”. Айдар бектин бул сөзү – романдын авторунун кыргыздар жөнүндөгү элестөөсү, төгүлүүсү.

Чыгармадагы каармандардын аты көңүлдү бурат: Айдар бек, Мамыр хан, Жанара, Акылжан, Тойбос хан, Айгүл ханыша, Карач увазир, Койлубай, Кенжебек, Элзада, Бейбарс, Хан Курбат. Бул ысымдардын ар бири жөнүндө узак сөз айтууга болот. Алардын семантикасы, ысым менен кейипкердин ортосундагы байланыш ж.б. Мында дагы жазуучу ар бир кейипкеринин образын ачууда ысымдарды ийгиликтүү тапкан.

Ошентип, “Айдар бек алачыктан комуз менен кийим-кечелерин алып чыгып, Бейбарс менен сахнадан кетет”. Ооба, кыргыз турмушун чагылдырган баянда комуз айтылбай кетиши мүмкүн эмес эле. Жанара ырдаган “Ак куулар конгон айдың көл” ыры, Тойбос хандын өз кызы жөнүндө “Дурус ой экен... Жанара дагы бойго жетип калды, ал чебичке да теке таап бериш керек” – деген чечими, Мамыр ханга алып келинген Айдар бектин: “Эгер мага Ысык-Көлдүн жээгинен капыс жолуктурган койчунун кызына үйлөнүүгө руксат берсеңиз мен бардык кызматыңызды кылууга даярмын” – деп койгон шарты, чыгармадагы аялдардын тилектештиги, алардын диалогу, “Тилде сөөк жок, куудулга сот жок”, “Эсиң барда этегинди жап”, “Аял жакшы – хан жакшы” сыяктуу макал-лакаптардын колдонулушу, акындардын айтышы, “Атылган сөз – аткан ок” делип жеңилген хандын жеңген ханга күлүк атын бериши, Айдар бектин шартынын аткарылышы – мунун бардыгы, жаманбы-жакшыбы, кыргыз дүйнө таанымындагы түшүнүктөрдү чагылдырган окуялар. Кексе хандын өз кызын “чебич” дегени – коомдогу аял затына болгон мамиле, мал катары көрүү. Ал кез тургай азыр дагы үй-бүлөдө кыз төрөлсө “кырк жылкылуу болуу” кубанычын берет. Муну менен кыргыздар кыздын баасын малдын баасы сыяктуу эле аныктап койгон. “Ал чебичке да теке таап бериш керек” – бул кыздын өзү, анын жеке пикири менен эсептешпөө.

Драмадагы мындай сүрөттөөлөрдөн улам жазуучу сөзсүз кыргыздын “Манасын” эшитип, ырын угуп, жомокторун тындап өскөнүн, анын чыгармачылыгына алар сөзсүз түрдө өбөлгө болгонун ишенимдүү айтууга болот. Элдик жомоктордогу сюжеттерди (хандын кызынын кедей жигитти сүйүп калышы, адилеттиктин жеңиши, бийлик төбөлдөрүнүн акылсыздыгы, карапайым эл өкүлдөрүнүн акыл парасатынын жөндүүлүгү, аял затынын акылмандыгы) трансформациялап, элдин акындык жөнүндөгү оң, терс ойлорунун баарын таразалап каармандардын речине кошуп, кыргыз дүйнөсүн ансыз элестетүүгө мүмкүн эмес буюм, символдорду ыктуу пайдалануу менен жазуучу элдин маданиятын эки көшөгөлүү чакан драмасында эң чебер көрсөткөн. Албетте, жанатан ар бир үзүндүнүн мисалында көрсөтүлүп аткан ньюанстарды кыргыз эмес адам ачып бере алышы мүмкүн эмес. Бул жагынан Генрих Дик өзү өскөн маданиятты ийне-жибине чейин билет, жан-дүйнөсү менен кабылдайт, жүрөгү менен сезет. Ал – сөзсүз маданияттын ичиндеги адам. Жөн салды байкоочу эмес. Чыгарманын окуясы кыргыздын байыркы турмушун чагылдырып атканы менен акындыктын кайсы мезгилдеги болбосун койгөйү, проблемасы айтылып жатат. Кандай өлкөдө болбосун бийлик менен акындын ортосунда ажырым болбошу керектигин, бийлик акынсыз толук кандуу бийлик жүргүзө албай тургандыгын, эл менен акындын алакасын, акындын коомдогу ордун көрсөтүү – чыгарманын өзөктүү идеясы дешке болот.

“Туура танда!” аттуу куурчак театры үчүн пьесасында дагы Генрих Дик дагы бир жолу кыргыздар жөнүндөгү сөзүн айтат. Мында үч эле каарман бар: 8 жаштагы бала Чыныбек, Калас аттуу кодолек, Жылан-Тагдыр. Мында дагы: Арткы планда этегинде боз үй турган тоонун сүрөтү... Жаныбарлардан мында дагы эшектин образы бар. Телевизордон жакшы көргөн берүүсүн көргөнү атса, атасы өчүрүп коюп, апасы смартфонун алып салып, чоң энеси компьютердин клавиатура башкаргычын катып салып, таарынычы тоодой болгон Чыныбектин баш оогон жакка кодолекти мажбурлап ээрчитип, кетип бараткандагысы, алдыдагы тоскоолдуктар, анын себебин кодолек туура эмес иш кылуу менен байланышта деп көрсөтүп атканы, жанына чоң атасынын курч бычагын сала чыккан Чынарбектин балалык максимализми, кичинекей жандыктын бул чекилик экенин айтып, кеңеш берген акылгөйлүгү – мында дагы жазуучу адам менен жаратылыштын, анын ичинде жаныбарлардын достугун, Жыландын адамга жөнсүз жамандык кылбай турган чындыгын көркөм сүрөттөө менен турмуштук “толеранттуулукту” айтат. “Айдар бек” жомогуна салыштырмалуу бул пьеса – заманбап. Анткени андагы бала телевизор көргөн, смартфон менен компьютер колдонгон жаны доордун адамы. Ал нерселерден айрылуу – ан үчүн трагедия. Бүгүнкү күндөгү ачуу чындыкты жазуучу ушул кенедей кейипкердин таарынычы аркылуу ачып берип атат. Телефонсуз, интернетсиз өзүнүн жашоосун элестете албай калган кийинки муун ата-баба,

ата-эне, ага-тууган деген баалуулуктар менен эсептешпейт. Алардын пикиринде чоң эне – “урушчаак кемпир”.

Баланы акыры өз үйүнө кайтууга ынандырган Жылан-Тагдыр азыркы балдарды, өспүрүмдөрдү санариптик араандан коргоп кала турган, алардын дүйнөсүн тазарта турган күч катары.

“Чыныбек. Үйгө барып бүт баарынан кечирим сурайм.

Жылан-Тагдыр: Бали!.. Мен шундай сонун сөздөрдү абдан сейрек угам. Жолуң болсун. Чыныбек! Оор жана кооптуу тагдырдын өлкөсү дайыма жаныңарда экенин унутпа. Акыл-эстүү бол, акыйкат бол, улууларды урматта, кичүүнү сыйла. Дайыма жакшы нерселерди үйрөнүп жүрсөң жакшылыктан четте калбайсың. Туура жолду тандоо анча деле кыйын эмес, жашоонун таттуу даамын ошентип билесиң”. Чыгарманын чечилиши ушундай. Бул кыргыз атанын уулуна айта турган сөзү, акылы, нускасы. Жазуучу бул салттуулукту Жылан-тагдырдын оозу менен ишке ашырып, адамдын жаратылыш менен таттуу мамиледе болушун, улууну урматтап, кичүүнү ызааттоону, майда барат нерседен, майда таарынычтардан өйдө болууну сабак кылат. Бул жалпы адамзаттык акыл-нуска болгон менен аны кыргыздын тоолору, адырлары коштогон өрөөндө сүрөттөлүп атат.

Эшек, такай же кодолек – бул кыргыз дүйнөсүндө эмне? Адатта кыргыздар жылкы баласына артыкчылык беришет. “Ат – адамдын канаты” – делет. Аты начар болуп калган баатыр Курманбек жоодон жеңилет. Манастын Аккуласы, анын чоролорунун аттары урмат менен айтылат. Ал эми алардын каршысында эшек – “эти менен сүтү арам, күчү адал” жандык. Балдар үчүн тартылган “Актан менен Акылай” фильминде дагы такай деген катышат. Учурунда “такайдан башка жандыкты кошуу автордун акылына келген жокпу?!” сыяктуу кинелер айтылган менен ал балдарга жакын образ болуп чыкты. Ал балким эмгекчилдиктин символudur. Айтор, Генрих Диктин чыгармачылыгындагы бул жандык, балким, бала кезги элет таасирлеринин анын көркөм ойлоосундагы чагылышы болушу мүмкүн. Согуштан кийин айылда кайдагы жылкы?!

Жыйынтыктап айтканда, Генрих Дикте кыргыздардын этникалык образы тоо, көл, шылдыраган булак, комуз жана акындык өнөр менен байланышат. Бул калетсиз!.. Биз бул макалада аталган жазуучунун жалпы чыгармачылыгына киришүү ирээтиндеги алгачкы баамдоолорубузду ортого салдык.

Колдонулган адабияттар:

1. Воробьева Л. «Необычное полотно жизни», или «чудо продолжения». Топос. 08.10.2020.
2. Воробьева Л. О книге Генриха Дика «Родство по слову» – Коломна: Серебро Слов, 2020.
3. Дик Г. Июль периси жана моюл. – Б., 2017.
4. Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Б.: Турар. 2009.
5. Самоидентификация российских писателей-немцев. Вестник Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова. Серия филологическая. 2005. №2. С.130-142.
6. Терёхина Л. Новые сказки Генриха Дика. Электронный журнал “Литерра”. №5. Сентябрь-октябрь 2022.

Рецензент: филол. илим. док, проф. м.а. Б.Т. Темирова.